

פתח דבר

גיליון זה מוקדש לדיון בשאלה מהו הפוליטי. המאמרים המתפרסמים כאן הם תוצר של עבודת הסדנה לחוקרים צעירים שהתקיימה במכון ון ליר בירושלים בספטמבר 2007, שכותרתה בין הפוליטי לפרופסיונלי: כיצד פעולה פוליטית אפשרית? זו היתה הסדנה השלישית בסדרה של סדנאות שעוסקות בתיאוריה הביקורתית, לאחר סדנה בלימודים פוסטקולוניאליים (שצבר העבודות שלה התפרסמו בגיליון 29), וסדנה על המושג "חיים חשופים".

המטרה הראשונית היתה לדרון בשאלה מהו הפוליטי, הן במישור של יחסי הכוח הסוציולוגיים והן במישור הטקסטואלי וההרמנויטי. כפי שאפשר להבין מכותרת הסדנה, ביקשנו לדרון בכמה נושאים במקביל. ראשית, עסקנו בהגדרת ה"פוליטי" ובמתח בין הפוליטי לפרופסיונלי, מתוך הנחה כי בשדות פרופסיונליים ובזירות חברתיות שבהן יש לפרופסיונליות נוכחות מובהקת – הפרופסיה מזהה, מגדירה, מטשטשת ומעקרת את הפוליטי. שנית, עסקנו בפעולה הפוליטית ובמתחים שבין ההגדרות התיאורטיות שלה לבין הפרקטיקות שלה, ולבין מגבלותיה. תוכנית הסדנה המצורפת בסוף הגיליון (ראו עמ' 231) מפרטת את מגוון הנושאים, התחומים והשאלות שעלו במסגרתה. כבעבר, התבססה הסדנה על עבודות של תלמידי מחקר, וגיליון זה של תיאוריה וביקורת משמש במה לעבודות מחקר של סטודנטים מתוך מחשבה כי אין במה אחרת לעבודות בתיאוריה ביקורתית במפת כתבי העת הנוכחית בישראל.

כל המאמרים בגיליון הוצגו ונדונו בסדנה, ואחר כך עברו תהליך ארוך של כתיבה, שיפוט, עיבוד והכנה לפרסום. אמנם המאמרים המובאים לפנינו הם נתח קטן יחסית משפע העבודות שהוצגו בסדנה (יותר מארבעים), אולם יש בהם כדי לייצג את רוח היצירתיות, את הגיוון האינטלקטואלי ואת ההתלהבות שליוו את הדיונים בשלושת ימי הסדנה.

הדיון התארגן, אם נשתמש במשיחות מכחול רחבות, סביב שני קטבים מוקצנים: הפוליטי במסגרת המחשבה הליברלית, לעומת הפוליטי כפי שהוא מוגדר במסורת התיאוריה הביקורתית, בין השאר בתיאולוגיה הפוליטית. במסגרת החשיבה הליברלית הפוליטי נתפס בדרך כלל כמה שמוגדר בתוך החוק, ובמסגרת כללי המשחק הממוסדים של ה"מערכת": החוק, המדינה או הכלכלה הפוליטית. על פי החשיבה הליברלית, הפוליטיקה והחוק הם המנגנונים המאורגנים והממוסדים האחראים על תהליכים אלה ועל הקצאת משאבי הכוח. המחשבה הביקורתית לעומת זאת, נוטה לאתר את ה"פוליטי" דרך התחקות על עבודת הגבול של המערכת, ודרך חשיפת המנגנונים הקובעים מה "בפנים" ומה "מחוץ" למערכת. אנו עוסקים אפוא בפוליטי בין הנכחתו המוחלטת (הכול פוליטי) לבין איונו המוחלט (הפוליטיקה היא המקום של הפוליטי). זהו ציר-על מטא-תיאורטי שעליו נע הפוליטי בין המקומות שבהם הוא מקבל נפח בולט לבין המקומות שבהם הוא מתאיין לכאורה. הפער

המובנה בין שני הקטבים הללו מסביר את ההבדלים במנגנוני החשיפה של הפוליטי. בעמדה הבינארית של קרל שמיט ("דיד" מול "אויב") הפוליטי נוכח באופן מפורש, ואילו העמדה הליברלית ממוססת את הפוליטי באמצעות סוגי שיח פרופסיונליים של אנשי בתי המשפט, שירות המדינה, או אנשי אקדמיה. השיחים הללו מאכסנים את הפוליטי בצלם, אולם אינם מצליחים להדחיק את המתח הבסיסי בין הפוליטי לבין הפרופסיונלי. רוב המאבקים בתוך האקדמיה הם תולדה של המתח בין שני קטבים אלו, המשמשים לעתים גם כלי להתמיינות של מאבקים בין-דוריים. במדעי החברה והרוח באקדמיה הישראלית מתקיים מאבק כזה כבר שני עשורים, למשל על ההיסטוריוגרפיה של 1948. בקוטב האחד בני הדור הצעיר יותר, שמניחים את הפוליטי באופן ברור על סדר היום המחקרי שלהם. מולם מתייצב דור הוותיקים, הדוחים את עמדותיהם בטענה שהן פוליטיות. החוקרים הצעירים מבקשים לחשוף את הפוליטיות של בני הדור הוותיק (המכונה "ממסדי") הא-פוליטי, לכאורה. אלא שתהליך הזיהוי והחשיפה מתעתע בדיוק בשל התנועה בין הקטבים. במקומות מסוימים הפוליטי נוכח בצורה מפורשת, ואילו באחרים הוא מטושטש כמעט עד כדי מחיקת עקבותיו. התנועה הזו בין הנכחתו המוחלטת של הפוליטי לבין איונו המוחלט באה לידי ביטוי בכל החיבורים בגיליון.

המאמרים והמסות בגיליון עוסקים בשדות פרופסיונליים מגוונים כמו חקר השפה, התכנון האדריכלי, תאטרון, ותנועות פוליטיות שבהן שותפים פרופסיונלים. חלקם מציעים הגדרות לפוליטי ולפעולה הפוליטית בשדות קונקרטיים או בעבור קבוצות מסוימות. מאמרו של יאיר עדיאל, "על פואטיקה ופוליטיקה של גישות ללשון: קריאה בטורים מאת סייד קשוע", בוחן את הפואטיקה ואת הפוליטיקה של המנגנונים הלשוניים, את מושגיהם, את אופן השימוש בהם ואת השלכותיהם. באמצעות ביקורת ספרות על מושגי הבלשנות, הוא מראה כיצד תפיסות בלשניות יוצרות הדרה פוליטית וחברתית של אנשים ושל קבוצות מיעוט. עדיאל מבקש להעלות אל פני השטח ולהבליט את הקשר הבלתי נמנע בין ה"לשוני" לבין ה"פוליטי", וכן להצביע על ההשלכות הפוליטיות של המחקר הלשוני שמעלים עין מקשר מובנה זה. ניתוח הטורים של העיתונאי והסופר סייד קשוע, שכתבתו עושה פוליטיזציה של הדיון בשאלות ובגישות ללשון, מאפשר לעדיאל לעשות את המהלך הביקורתי הזה גם ביחס לבלשנות העברית המשוקעת בתוך "שיח התחייה" הלשוני של העברית וביחס לתפקידו בפוליטיקה הציונית.

מאמרה של ליליאן אבו-טביך, "על זכויות לאומיות קולקטיביות, שוויון אזרחי וזכויות נשים: נשים פלסטיניות בישראל ושלילת זכותן לבחור את מקום מגוריהן", מנתח את "מסמכי החזון" של ערביי ישראל שנתחברו בשנים 2006–2007, ואת הפעילות הפוליטית, המשפטית והאזרחית של ארגונים שונים, כדי לחשוף את המתח שבין הדרשה לשוויון זכויות לאומיות ואזרחיות לבין זכויות נשים בכל הקשור להיבטים המגדריים של הזכויות לקרקע ודירה. אבו-טביך טוענת כי התביעות והמאבקים על קרקעות ועל חופש בחירה בדירה הם עוררי מגדר ואינם משחררים את הנשים מדפוס המגורים הפטרילוקליים המקובל בחברה הפלסטינית בישראל. ניתוח פמיניסטי של מאבקים אלו, כפי שהיא מציעה, חושף את מוגבלותו של

השיח על שוויון לאומי ואזרחי, שאינו נדרש לשוויון לנשים, והוא מוכיח שכדי לממש את הקריאה לשוויון בתוך הקולקטיב הפלסטיני והישראלי יש לחתור לשיח ולפרקטיקה פוסט-לאומיים. המאמר מראה כיצד שיח פוליטי אחד – של זכויות לאומיות – משמר ואף מייצר זירה פוליטית סגורה של "מנהגים" ו"קהילה", הפוגעת בנשים שנדרשות לכאורה לבחור בין שייכותן לקולקטיב הלאומי לבין מימוש זכויותיהן האוניברסליות.

מירב אמיר, במאמרה "האקטיביזם של הידע: פרקטיקות הדיווח של 'מחסום Watch' כפעולה פוליטית", בוחנת את פרקטיקות הדיווח של ארגון "מחסום Watch", וחוקרת באמצעותן את הסובייקטיביות הארגונית של פעולתן. אמיר מתמקדת במיוחד במשוקעות של נשות "מחסום Watch" בארכיטקטורה של המחסומים, ובאופני הדיבור שלהן על מה שמתרחש במרחביהם. במקום להניח את הארגון כנקודת מוצא אפריונית ואנליטית, היא מבקשת להפוך את כיוון המחקר ולתאר את הישות הארגונית כמכלול של פרקטיקות אשר מייצרות כמו-אחדות ארגונית, באמצעות מה שהיא מכנה בעקבות פוקו "דיבור בפרהסיה". היא בודקת את התמות המרכזיות של הדוחות שמפרסמות חברות הארגון, את הנרטיבים שהטקסטים משרטטים ואת עמדות הנמען שלהם. אחת המסקנות המרתקות ממחקרה, העוסק במגוון של דוחות, היא היעדר של דוברות שיטתית בדוחות וכן היעדר של נמען יציב. התבוננויות אלה חשובות להבנת הארכיטקטורה של הכיבוש והאופנים שבהם אפשר לדבר עליו, לחשוב עליו ולהתווכח על ההמשגות הללו. אחת המסקנות שלה היא שבחלק מן הדיווחים עמדת הצופה כבר מוכנה מראש, וש"הרכיב הפוליטי נשחק ומתפוגג מעצם היעדרו של אופק החורג מהסדר הפוליטי הנצפה". משום כך, פרקטיקת הדיווח מתקשה ליצור אפשרות חלופית למערך הכוחות ולאופני השליטה הנוכחיים, והדיווחים הופכים "מביקורת לבקרה".

מאמרו של רונן בן-אריה, "תכנון מרחבי אלטרנטיבי: בין הפרופסיונלי לפוליטי", מחפש את הפוליטי בתוך השיח המקצועי של תכנון מרחבי. הוא מצביע על האופנים שבהם הפוליטי מבנה את תפיסת עולמם של מתכננים, וכיצד תפיסה זו משוקעת בתוך המרחב הפרופסיונלי עצמו. במילים אחרות, הוא מראה כיצד שיח פרופסיונלי מאפשר שיח פוליטי, וחושף את המנגנונים שבאמצעותם מטושטש המעשה הפוליטי. שיח פרופסיונלי על מרחב הוא גם שיח של כוח, של כלכלה-פוליטית, ושל זמן היסטורי. זהו שיח שמתכתב עם המרחב שברכיבונות המדינה. אולם שיח זה גם מעצב זהויות ואוכלוסיות, ונענה להיגיון של המשטר. אלו הן האוכלוסיות שעליהן צריך השלטון למשול. בן-אריה דן בסוגיה זו דרך ניתוח פעולות של תכנון אלטרנטיבי שנעשו בכפרים הבדואיים הלא מוכרים בנגב, ובוחר את המתח בין הפוליטי לבין הפרופסיונלי אצל המתכננים.

נפתלי שם-טוב, במאמרו "החריג תופס במה? פסטיבל עכו והפוליטי", מתבונן בפסטיבל עכו לתאטרון ישראלי כפרקטיקה של הפוליטי, שמוגדרת באמצעות החריג. מטרתו המוצהרת של הפסטיבל היא להרחיב את גבולות המדיום ולתת מקום ליצירות "חורגות". בתוך המרחב ה"חריג" שנוצר שם-טוב מאתר נפח של אפשרויות "חריגות"

העוברות נרמול בתוך המערכת ומביאות להקרת משמעותו של החריג. ככל ארגון ביורוקרטי, מערכת כזו ממסדת אמצעים אינסטרומנטליים שאחראים על הנרמול ומצדיקים אותו. עתה, עם הכלת החריג, קשה יותר לזהות את הפוליטי. אל מול מערכת כזו, כך מלמד אותנו שם טוב, יפציעו חריגים חדשים שיבקשו לערער על המערכת כדי לחשוף את הפוליטי. והרי זה מה ששם טוב עושה בעצם כתיבת מאמרו. זוהי דוגמה מרתקת לאפשרויות הפעולה של התיאוריה והפרקטיקה זו אל מול זו באופן הדוק.

בגיליון זה אנו ממשיכים לפרסם את המדור "דוח מחקר", שבו אנו מביאים ממצאים ראשוניים של עבודות מחקר שהסתיימו זה עתה ונותנים להן חשיפה ציבורית. דוח המחקר של חגי בועז, "אלטרואיזם במבחן: הכלכלה הפוליטית של השתלות איברים", מעמיד לבחינה ביקורתית את האפיסטמולוגיה של האלטרואיזם המקובלת במחקר הרפואי והחברתי. בועז מפתח מדדים חדשים ויצירתיים למושג "הפרטה", מתוך שהוא בוחן את המעבר מכלכלת איברים ציבורית לכלכלת איברים פרטית, ומצביע על הפער בין השיח בנושא זה לבין הפרקטיקה. הוא מראה במיוחד כי הכלכלה של האלטרואיזם מעמידה פנים, וכי אין הבדל של ממש בין הפרספקטיבה של האלטרואיזם לבין הפרדיגמה הדוחה את המושגים תרומה וקבלה ומחליפה אותם במושגים קנייה ומכירה.

המסות בגיליון זה מציעות הגדרות מגוונות ולעתים אף סותרות למושג הפוליטי והפעולה הפוליטית.

מסטה של חנה הרצוג עוסקת בערעור של המחשבה הפמיניסטית על ההגדרה המסורתית של הפוליטי, שלפיה הוא שייך למרחב הציבורי והפומבי. הרצוג עוקבת אחר גלגוליה של ההבחנה בין הפרטי לציבורי דרך תיאור מבטים פמיניסטיים על הפוליטי, ומתוך הפעלת ביקורת מתמדת על יחסי הכוח שהבחנה זו מבטאת ומייצרת. הלוגיקה הפמיניסטית, כך טוענת הרצוג, מדגישה את הרפלקסיה המחייבת עמדה פוליטית התובעת חשיפה מתמדת של מנגנוני דיכוי והדרה של קבוצות שונות, ופנייה מתמדת אל השוליים ואל היחסים בין קבוצות שוליות לבין קבוצות מרכזיות יותר. עמדה זו מחייבת מודעות חברתית לתנאים סוציו-פוליטיים שבהם צומח ידע, ולאופנים שידע מכונן יחסי שולט-נשלט, ולכן היא עמדה פוליטית במהותה.

ראיף זרייק עוסק במתח בין הפוליטי לפרופסיונליות ומבקש לעקוף את הדיון מתוך תפיסת ההווה שלו על ידי בחינה היסטורית של אפשרויות היחסים ביניהם באמצעות כתיבהם הפילוסופיים הפוליטיים של הובס ושל קאנט. הוא מתאר את הריבונות אצל הובס כאקט מינכהאוזי — דאוס אקס מכינה מכניסטי — הריבונות מושכת את עצמה בשערותיה, ואגב כך מסתירה את העובדה שהיא מושגת על סתירות מהותיות, לרבות הסתירות שבפעולת החילון עצמה. זרייק מבקש מאתנו, בתור מי שאמונים על התיאוריה הביקורתית, שלא לזנוח את הישגי הפרויקט הקאנטיאני הליברלי, המאפשר יחסי גומלין מורכבים בין הפוליטי לפרופסיונלי, ומאפשרים לעקוף את האיום על החירות אשר עשוי לנבוע מתפיסת ה"לווייתן", שבו הכול פוליטי.

עדי אופיר מנסח את הפוליטי מתוך התכתבות עם הפילוסופיה הפוליטית, כפרובלמטיזציה פומבית של השלטון. מתוך התכתבות ישירה עם טענתו של שמיט כי "מושג המדינה מניח את מושג הפוליטי", אופיר מבקש להפוך את היוצרות ולומר כי מושג הפוליטי מניח את המדינה. אופיר גורס כי "דיון בפוליטי צריך להתחיל מן השאלה מהו השלטון". הוא מלמד אותנו שכדי להגדיר דבר מה כפוליטי צריכים להתקיים שלושה תנאים: (1) הוא מתקיים ביחס לשלטון; (2) השלטון מופיע בו כבעיה; (3) הוא עושה פרובלמטיזציה פומבית של השלטון.

יהודה שנהב מגדיר את הפוליטי הגדרה רחבה יותר וטוען שהפוליטי הוא "חריג" המערער על כל סדר, מערכת, מיון, או שפה. הוא מראה כי האמירה "הכול פוליטי" מופרכת ומוגזמת; בעיקר משום שאינה מאפשרת מרחב של א-פוליטיות ומשום כך היא גם מאיינת את תוקפה שלה. נכון שכל דבר פוליטי בפוטנציה, אולם שום דבר אינו פוליטי אם לא עבר פוליטיזציה. הוא גם מבקש להגדיר את הפער בין ה"פוליטיקה" לבין ה"פוליטי" כמבוסס על הפער בין "מערכת" ל"חריג" ולכן הוא מהפך את השאלה. במקום לשאול מהו הפוליטי הוא שואל מהי מערכת העקרונות האפיסטמיים שבאמצעותם אפשר להצביע על מעשה מסוים כ"פוליטי". בניגוד לשמיט, שנהב מגדיר את הפוליטי באמצעות מומנט היסטורי קונטינגנטי, ולא באמצעות הפוליטיקה הממוסדת של המלחמה. עוד הוא מציע כי "הערעור של הפוליטי נגד הסמכות מבקש לחשוף אותה כביטוי של כוח או של אלימות ומבקש ממנה להזדהות בתור שכזאת". ניסוח כזה, לטענת שנהב, מאפשר הבחנה בין הפוליטי לבין הא-פוליטי ועם זאת הוא גם מאפשר תנועה דינמית שחושפת את המתח ביניהם.

אופיר ושנהב מסכימים ביניהם בנקודות רבות אבל בין השקפותיהם יש גם הבדלים משמעותיים, כמו למשל בעניין היכולת להבין את הופעותיו של הפוליטי בהקשרים לא-שלטוניים; כלומר כאותם חריגים ביחס לחוק, ביחס לשיח, ביחס לתאגיד, ביחס למינהל הציבורי, ביחס להיגיון תרבותי וסמנטי דומיננטי או ביחס לפרקטיקה סוציולוגית. יש פה מעין הנגדה מעניינת בין תפיסת הפוליטי אצל שמיט כדבר הקשור אך ורק לשלטון, לבין תפיסת הפוליטי אצל שמיט המשורגת עם תפיסת הממשליות של פוקו.

מיכל גבעוני מבקשת במסגרת לעסוק ב"פרובלמטיזציה של השלטון" שעליה מדבר אופיר, דרך ניתוח הפוליטיקה של ארגונים לא ממשלתיים. פוליטיקה זו, טוענת גבעוני, מתמקדת ב"איך" הממשלי, מתוך שהיא מציבה אתגר מתמיד לאופן פעולת השלטון בתחומים שבאחריותו. ייחודה של פוליטיקה זו הוא אפוא שהיא "פוליטיקה של נמשלים בתור שכאלו", והטכניקה המרכזית שלה היא העדות, שהיא מכלול של פעולות והיגדים היוצרים את ההיגיון המשותף של הפעולה הפוליטית הלא ממשלתית. דרך נוכחות, תיעוד ודיווח, ודרך מה שגבעוני מכנה "דיבור מחוצף", הארגונים הלא ממשלתיים הופכים את עצמם ל"יוצרי עניין" ציבורי. זוהי תרומתם הפוליטית העיקרית בעידן של כוח בעל אופי דיפוזי, רב-זרועי, פרטני ומופרט.

מסתו של יובל עברי מוקדשת לעבודתה המחקרית של ד"ר גלית סעדה-אופיר ז"ל.

גלית, שנפטרה השנה בנסיבות טרגיות, היתה משתתפת קבועה בסדנה ותרמה לה מחוכמתה ומהארותיה. יהי זכרה ברוך.

במדור "בין ספרים" שלוש סקירות העוסקות אף הן במושג הפוליטי, בצורות ישירות וסמויות. הסקירה של יגיל לוי עוסקת בחופש העיתונות והפיקוח האזרחי על הצבא. לוי בוחן ספרים שכתבו עיתונאים בעקבות מלחמת לבנון השנייה, ומראה כי כולם שבויים בנרטיב אחיד שנבנה מתוך ההטיות הקיימות בכתיבה העיתונאית ובידע שמייצרת התקשורת, ומתוך כך מטשטשים נרטיבים חלופיים וכלי ביקורת אחרים.

סקירתה של ליאורה בילסקי על פמיניזם ומשפט דנה בשני ספרים העוסקים במשפט ופמיניזם: האחד, ספרה של המשפטנית ג'אנט היילי, המציעה כי הפמיניזם הגיע לקץ דרכו התיאורטית בעקבות המשבר האפיסטמולוגי שנוצר במפגש בין פמיניזם לפוסט-סטרוקטורליזם, והשני, עיונים במשפט מגדר ופמיניזם, אוסף מאמרים ישראלי שיצא במקביל ובוחרן שאלות משפטיות מנקודות מבט פמיניסטיות. ההשוואה בין הספרים מאפשרת לבילסקי לתהות על נוכחותו ועל משמעותו של המשבר האפיסטמולוגי הפמיניסטי בישראל.

הסקירה של עזיז חידר מציגה כמה מחקרים שנכתבו בשנתיים האחרונות על מצב הכלכלה הערבית בישראל ועל ההתפתחויות שחלו בה, ומראה את הדינמיקה המורכבת בין מדיניות ממשלות ישראל לאורך השנים ביחס לפיתוח כלכלי בחברה הערבית, ובין גורמים פנימיים בחברה הערבית המשפיעים גם הם על התפתחויות אלה.

העורכים, רונה ברייר-גארב, חנה הרצוג, יהודה שנהב

* * *

אני שמח לבשר לכם כי פרופ' ליאורה בילסקי נבחרה על ידי ועדת חיפוש מיוחדת לתפקיד העורכת הבאה של כתב העת. פרופ' בילסקי נכנסת לתפקידה השוטף החל מעת פרסום גיליון זה. עם זאת, כחלק מחלוקת העבודה בינינו אמשיך לערוך את שני הגיליונות הבאים של כתב העת (גיליונות 35 ו-36) ואביא אותם לגמר. אני בטוח שפרופ' בילסקי תנווט את כתב העת אל מחוזות חדשים ומרתקים, שבם "תיאוריה" ו"ביקורת" מתכתבות זו עם זו. אני מאחל לה הצלחה בשם קהילת קוראי תיאוריה וביקורת, בשם מועצת המערכת והיו"ר פרופ' גבריאל מוצקין, ובשם העוסקים במלאכה במערכת ובמחלקת הפרסומים של המכון.

יהודה שנהב